

Föld – Parasztság – Agrárium

Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében

SZERKESZTETTE:

VARGA ZSUZSANNA, PALLAI LÁSZLÓ

Hajdúnánás, 2015

SCHLETT ANDRÁS

**STRATÉGIAI ÁGAZAT? A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG
ALAPVETŐ DILEMMÁJA A XX. SZÁZAD
MÁSODIK FELÉBEN¹**

BEVEZETÉS

Magyarországon a mezőgazdaság stratégiai jelentősége a XX. század második felében az élelmiszerellátás biztonsága mellett, az ágazat devizatermelő képességében és a vidéki foglalkoztatásban betöltött szerepében mutatkozott meg leginkább. Ez a kettősség viszont hatásaiban feloldhatatlan ellentmondásokat is hordoz. A devizatermelő-képesség a termelési szerkezetben kis élőlőmunka igényű, magas színvonalon gépesített termelést (például: gabona-termelést) feltételez, ami a vidéki foglalkoztatás fellendítéséhez nem járul hozzá. Az ellentmondás a szocializmus időszakának teljes foglalkoztatást biztosító környezetében nem vált nyílttá. A rendszerváltást követően viszont a mezőgazdaság foglalkoztatás-ban betöltött szerepe drasztikusan csökkent. A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy e két szerep vonatkozásában áttekintse a mező-gazdaság történetét 1960 és 2000 között. Bemutatja, mi maradt és mi változott, s mindez hogyan hatott a szektorra.

ZÖLD FORRADALOM FÉNYBEN ÉS ÁRNYÉKBAN

Az ötvenes években jelentős változások történtek a világ mező-gazdaságában. A zöld forradalomként is emlegetett átalakulás bizonyos területeken megsokszorozta a termelékenységét. 1960 és 1990 között a világ gabonatermelése például megduplázódott. A

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

teret nyerő iparszerű mezőgazdálkodásnak fő jellemzője volt, hogy a függetlenedési alapelvnek megfelelően a tér egyéb (biológiai és társadalmi élettér) szerepeinek rovására figyelmét kizárólag a termelési feladatokra irányította. A megoldásokat, technológiai folyamatokat, azok termelékenységé, hatékonysága és gazdaságossága alapján választotta ki és használta. Alapmódszere a környezet átalakítása az elhatározott feladatok és tevékenységek igényei szerint, így a teret alakítja a feladathoz, és nem a tér adottságaihoz illeszkedő tevékenységeket keres.²

A kirobbanó eredményeket hozó agrárium, a 60-as és 70-es évek „világstárja” aztán néhány évtized múltán kezdett kifulladásra és egyre rémületesebb jelenségek ütötték fel fejüket! A zöld forradalom kirakata volt, hogy az Arab félsziget sivatagi királyságai nemcsak önellátók, hanem exportképesek lettek gabonából az új fajták és öntözési metódusok eredményeképpen! Csakhogy kimerült és lesüllyedt a talajvíz szintje és hosszú-hosszú idők kellenek a rekultivációhoz. Ehhez jöttek olyan új rémületes jelenségek, amelyekre korábban senki sem mert gondolni: biodiverzitás drasztikus csökkenése, visszafordíthatatlan talajelváltozások, és a sort hosszan lehetne folytatni.

A hatvanas évek és a korai nyolcvanas évek közötti időszakot a magyar agrártörténelemben is kiemelkedő korszakként szokták emlegetni. Az 1950-es termelési szintet 100-nak véve 1965-re az értékesített bruttó agrártermékek aránya 125 százalékra, 1982-re 226 százalékra nőtt. A nettó agrártermelés az 1950-es 100 százalékhoz képest 1982-re 400 százalékra emelkedett.³ A kül- és belső piacon értékesített termékek aránya 1950 és 1982 között 100-ról 290 százalékra emelkedett. A magyar mezőgazdaság termelés potenciálja nemzetközi összehasonlításban is jelentékeny volt. A bú-

² Ángyán József: Az európai agrármodell, a magyar útkeresés és a környezetgazdálkodás. Bp., 2001. 106–107.

³ Harcsa István – Kovács Imre – Szelényi Iván: A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. Szociológiai Szemle 4. (1994: 3. sz.) 15–17.

za és kukorica termésátlagai a francia, a dán, az egyesült államokbeli vagy a kanadai eredményeknek feleltek meg, a hústermelés is a legjobbak között volt a világon⁴

Az iparszerű termelési rendszerek jelentős változásokat hoztak a mezőgazdaság termékszerkezetében is. A szántóföldi növények egyik csoportja, általában a jobban gépesített és nagy hozamú fajtákkal bírók vetésterületének növekedése mellett, a fennmaradók területe számottevő csökkenést mutatott. A búza, a kukorica, a lucerna és a napraforgó területe 1961–1970 között együttesen 2,5 szerese volt az egyéb növények termelési területének. Ez az arány 1972-re már 4,3 szerezére növekedett, ami gazdaságokra vetítve jelentős vetésszerkezet-egyszerűsödést jelentett.

A mezőgazdaságnak a belső ellátás biztosításán túl stratégiai jellegűt kölcsönzött a külkereskedelemben és a foglalkoztatásban játszott szerepe. A rendszerváltozás előtt az agrár-ágazat – a mezőgazdaság az élelmiszeriparral együtt – vitathatatlanul a vezető gazdasági területek közé tartozott. 1990 előtt a mezőgazdaság a bruttó hazai termék átlagosan több mint 13 százalékát termelte meg, a munkaerő több mint 17 százalékát foglalkoztatta. Mind a szocialista relációban, mind az ún. konvertibilis tőkés exportban, fontos devizaszerző szerepe volt az ágazatnak, ami a rendszerváltás után is megmaradt. Az energia - beszerzés eszközeként, és deviza-szerzőként stratégiai jelentőségűvé vált az ágazat.

A rendszerváltást követően a termelési és tulajdonszerkezet átalakításának megkezdése egybeesett a bel- és külpiazi lehetőségek beszűkülésével, az agrárrolló nyílásával, a termelés jövedelmezőségének drasztikus csökkenésével, a pénzügyi lehetőségek jelentős beszűkülésével.⁵

A kilencvenes évek elejétől, felgyorsult a mezőgazdaság nemzetgazdasági térvészése, melynek eredményeként az ezredfordulóra a teljes mezőgazdasági alapanyag-termelés a GDP-nek csupán

⁴ A magyar mezőgazdaság európai összehasonlításban. Bp., 1985. 145–155.

⁵ Popp József: Az agrárpolitikák mozgástere a nemzetközi kereskedelem liberalizálásának tükrében. Bp., 2003.

4%-át tette ki. Napjainkban mégis egyre gyakrabban halljuk, hogy a mezőgazdaság stratégiai ágazat. Tény, hogy a statisztikai értelemben vett „makrogazdasági súlynál” a mezőgazdaság helyzete sokkal több figyelmet érdemel. Magyarországon a mezőgazdaság még az ipart preferáló szocialista gazdaságpolitikában is megkülönböztetett szerepet töltött be.

A MEZŐGAZDASÁG SZEREPE A DEVIZASZERZÉSBEN

A gyorsan iparosodó magyar mezőgazdaság az 1960-as évektől három fő piacra építette fel üzletpolitikáját. Dinamikusan bővültek a kereskedelmi kapcsolatok a szocialista országokkal, közülük is elsősorban a Szovjetunióval, Csehszlovákiával, az NDK-val és Lengyelországgal. A nyugati nyitás keretében kiépültek a tőkés viszonylatú kapcsolatok, melynek eredményeképp kooperációk is létrejöttek egyes vállalatokkal. Harmadrészt a '70-es évektől egyre jelentősebb exportpiaccá váltak a közel-keleti országok.

Az export volumene szempontjából a szocialista országok (Szovjetunió, Csehszlovákia, NDK, Lengyelország), a közel-keleti országok (Irak, Algéria, Líbia, Egyiptom, Angola, Libanon, Irán) és a fejlődő észak- és fekete-afrikai országok voltak meghatározóak.

Magyarország a '60-as évektől a fejlett technológia tranzit országa lett a KGST felé. Európa nyugati része ekkoriban kelet felé bővítette felvevőpiacait, Magyarország pedig a KGST-ből olcsón importált anyagok feldolgozásán alapuló kivitelért tudott fejlett technikát és korszerű fogyasztási cikkeket importálni. Az iparszerű termelési rendszerek fejlesztéséhez nagyban hozzájárult a különböző külső piaci kapcsolatok folytán összegyűjtött ismeret, módszer, tenyésztési és termelési eljárás, amelyek az állattenyésztés és az árutermelés különböző fázisaiban a külföldi partnereknél elsősorban az üzleti együttműködés mindennapi gyakorlatában voltak megszerezhetők. Számos kooperáció jött létre a fejlett nyugati cégekkel, illetve közös vállalatok alapítására is sor került. Ezek információs bázisul szolgáltak a tenyésztés, a műszaki fejlesztés, a

piaci változások felderítésében. Hasonlóképpen pótolhatatlan volt a szerepük a legújabb eszközök, eljárások, fajták beszerzésében és kipróbálásában, a szakemberek képzésében. A kapcsolatok serkentették a korszerű nyugati szervezési, vezetési elvek átvételét is.

A hatvanas évek növekedési feltételeit a viszonylag olcsón és bőségesen rendelkezésre álló termelési tényezők megléte, a nemzetközi kapcsolatok kiszélesedése, az ebből adódó piacbővülés jellemezte. A hetvenes évek energia- és nyersanyag-árrobbanása viszont gyökeresen átrendezte a magyar külkereskedelem árviszonyait.⁶ A mezőgazdaságra nézve is alaposan megváltoztak és kedvezőtlennek váltak a világpiaci körülmények. A magyar külgazdaság cserearányainak nagyarányú romlása drámai erővel tudatosította, hogy a gazdaság milyen nagymértékben függ a nemzetközi munkamegosztásban való bekapcsolódás jellegétől. A világpiaci ármozgások, ha késleltetve is, de a rubel elszámolású forgalomba is begyűrűztek, az öt éves, csúszó árbázisra való áttérés következményeként. A hetvenes évek világpiaci árrobbanása a Szovjetunió számára alapot adott a cserearányok KGST-n belüli átrendezésére, ami az 1958-ban életbe léptetett bukaresti árelv módosítását vonta maga után. A KGST-országok 1975-ig az egymás közötti kereskedelemben a középtávú tervidőszakra érvényes fix árakat alkalmazták. A világpiacon bekövetkezett drasztikus árváltozások hatására – az árrendszer megmerevedésének feloldását hangsúlyozva – a KGST-országok közötti elszámolásban áttértek az ún. csúszó árbázis alkalmazására, vagyis az évenkénti ármegállapításra. E szerint az 1958-ban elfogadott ún. bukaresti ár-megállapítási elvet úgy módosították, hogy az ármegállapítás bázisidőszaka a tárgyév megelőző öt év lett. Az egymás közötti szerződéses rubel árakat 1976-tól évente változtatták, a megelőző öt év világpiaci ár adatai alapján. Így az 1976-os ármegállapítás bázisidőszaka 1971–75, az 1977. évié 1972–76, s az 1978. évié 1973–77 lett. Így a KGST-országok kö-

⁶ Cseszka Éva: Rendszerválság. Magyar gazdaságtörténet 1978–1989 között. In: Heller Farkas Füzetek, Szerk.: Dr. Schlett András. Rendszerváltástól rendszerváltásig II., Alap és felépítmény. Gazdaságpolitika a Kádár-rendszerben, 6. (2008. 1. sz.) 140.

zötti külkereskedelmi árakban is – kisebb késéssel –, de kifejezésre jutottak, „begyűrűztek” a tőkés piac árváltozásai.⁷ Ebben a relációban az import árszínvonala 1975-ben több mint 25%-kal nőtt, az energiahordozóké pedig megkétszereződött.⁸

A cserearányromlással párhuzamosan erősödött az agrárprotekciónizmus, megnehezültek az értékesítési feltételek is. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek konvertibilis valutaszerző ereje legyengült. A világpiacon már nem a hatékonyságok versenyeztek, hanem a támogatási politikák és kondíciók. A változások előhírnökeként az Európai Közösség irányába már 1970-től bezárultak a még meglévő exportlehetőségek. A Közös Piac drasztikus importkorlátozó intézkedésének hatására mérséklődött az ezen országokba irányuló agrárkivitel, ami jelentős deviza és árbevétel-csökkenést vont maga után.

Magyarország 1973-ban csatlakozott az Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezményhez, hogy diszkriminációmentes bejutást nyerjen a GATT-tagállamok piacaira. A csatlakozás ellenére az EK diszkriminatív kereskedelempolitikája az ún. „állami kereskedelmű” országokkal szemben a nyolcvanas évek végéig fennmaradt.^{9 10}

Magyarország a '70-es évek első felében jelentős külső hiteletet vett fel,¹¹ ám az évtized végére a dollár kamatrobbanásával le-

⁷ Éliás András – Sebők Emília – Ujhelyi Tamás: A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek az új világ gazdasági helyzetben. Bp., 1980. 154–155.

⁸ Barát Mária: A magyar gazdaság vargabetűje. Bp., 1994. 157.

⁹ Bár hazánk az 1980-as évek elején kétoldalú keretekben újabb és újabb kezdeményezéseket tett a kapcsolatok rendezésére, az EK semmilyen tekintetben nem volt hajlandó elmozdulni korábbi álláspontjától. Sőt a GATT 1982. novemberi miniszteri értekezletén, magyar részről egy bizalmas kezdeményezés is történt az EK irányába egy átfogó, kétoldalú megállapodás kötése céljából. Jóllehet, ez a lépés akkor még szöges ellentétben állt a KGST keretében elfogadott állásponttal, amely tiltotta az EK de facto elismerésének e legmagasabb fokát.

¹⁰ Balázs Péter: Magyarország és az Európai Unió. In: Európai közjog és politika. Szerk. Kende Tamás. Bp., 1998. 454–459

¹¹ Magyarország 4 milliárd dollár „elsődleges” hitelt vett fel, ami az évtized végére 10 milliárd dollárra hízott. A növekedésben az adósságszolgálat

zárult az olajdollárok által táplált pénzűzés korszaka. Elapadtak a hitelcsapok, drágultak a hitelek, és ez végzetes következményekkel járt a súlyosan eladósodott országok számára. Az 1981-es lengyel válsaggal elszállt a nyugati hitelezők illúziója, hogy a Szovjetunió helytáll a csatlós államok hiteleiért, ami a szocialista országok leminősítésével járt együtt. A folyamatok a pénzügyi válság szélére sodorták Magyarországot is. Az összeomlás elkerülése érdekében 1981 végén felvételünket kértük az IMF-be és a Világbankba. Az IMF-tagság a gyors pénzügyi-kiigazítás időszakát hozta. A költségvetési és fizetési mérleg egyensúlyának megteremtését szolgáló szigorítások bevezetése, az import és a beruházások visszafogását jelentette.¹² Ezzel párhuzamosan még inkább előtérbe került az ország számára égetően szükséges konvertibilis devizaszerzés követelménye.

A mezőgazdaság szerepe végzetesen összekapcsolódott az adósságválságba került ország helyzetével. Az agrárexportra a tőkés fizetési mérleg viszonylagos egyensúlyának fenntartása érdekében még a közben radikálisan lecsökkent világpiaci árak ellenére is szükség volt, mert azt a kivitt más termékek és ágazatok nem tudták helyettesíteni. Nőtt az export szubvenciója iránti igény, amely elsősorban a kivitt lebonyolító, illetve a végső kibocsátó élelmiszeriparban vált általánossá.¹³ A változásokat mutatja, hogy bár az agrárszférában az elvonások 1982-től folyamatosan meghaladták a kapott állami hozzájárulás mértékét, a támogatások egyre nagyobb részét az export-támogatások tették ki.

A KGST-n belül a '80-as évektől még hangsúlyosabbá tették az ágazat fontosságát az ún. olaj – gabona – hús barter megállapo-

(kamatfizetés és törlesztés) mellett közrejátszott a kereskedelmi mérleg deficitjének a finanszírozása is.

¹² Borszéki Éva: Támogatások szerepe, hatása az élelmiszer-gazdaságban. In: Árak, adók, támogatások az élelmiszer-gazdaságban. Szerk.: Varga Gyula. Bp., 1988. 103.

¹³ Varga Gyula: Az agrártermelés növekedési és strukturális átalakulásának alternatívái. In: Új agrárpolitika. Szerk.: Csentes Béla. Bp., 1989. 28–49.

dások. Az agrártermékek ebben a relációban ugyanis „kemény” terméknek számítottak, hiszen az ország ezekért cserében energia-hordozókhoz juthatott.

Az élelmiszergazdaság az 1980-as évtized közepén a nemzeti termelésből való arányát meghaladóan, mintegy 20–25%-ot adott az exportnak, s ezen belül 1/3-át a konvertibilis elszámolású kivitelnek. Így az élelmiszergazdaság évente 50–60 milliárd Ft export-többlettel (s ezen belül is a konvertibilis forgalomban elért 30 milliárdnyi kiviteli többletével) járult hozzá a magyar nemzetgazdaság stabilitásához.¹⁴

A rendszerváltás alapjaiban változtatta meg az egész agrárgazdaság helyzetét. A kilencvenes évek elején a bel- és külpiazi lehetőségek beszűkülésével egy időben került sor a mezőgazdaságban a termelési- és a tulajdonszerkezet jelentős átalakulására. A külkereskedelem struktúrájának az átalakulása kedvezőtlen helyzetbe hozta a mezőgazdaságot. A KGST összeomlásával elvesztett keleti piacok jelentős és biztos felvevői voltak a magyar agrártermékeknek, de belföldön is súlyos piacvesztés következett be az életszínvonal csökkenése miatt. Ehhez járult, hogy a világpiaci recesszió nyomán a fejlett ipari országokban ismét erősödött a protekcionizmus.¹⁵ Nyugat-Európa ekkorra – a közös agrárpolitika, és a magas agrártámogatások gyakorlatára alapozva – szinte teljesen önellátóvá vált mezőgazdasági termékekből. Bár Magyarország mezőgazdasági termelési adottságai messze az EU-átlag fölött vannak, a kialakult helyzet jelentősen gyengítette az ágazat külkereskedelemben betöltött pozícióját.¹⁶

¹⁴ Szabóné Medgyesi Éva: A mezőgazdaság közgazdasági viszonyai. In: Magyarország a XX. században. II. kötet. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 2000. 559.

¹⁵ Varga Zsuzsanna: Földtulajdon és földhasználat Magyarországon a rendszerváltás után. In: 20. századi magyar gazdaság és társadalom. Szerk. Honvári János. Győr, 2007. 224–237.

¹⁶ Juhász Anikó – Kartali János – Wagner Hartmut: A magyar agrár-kereskedelemben a rendszerváltás után. Agrárgazdasági Könyvek, Bp., 2002.

A rendszerváltás így újabb komoly megrázkódtatást jelentett az ágazat számára. Míg az agrárium súlya az exportban 1990-ben még 26 százalékot tett ki, ez az érték a '90-es években folyamatosan csökkent, s 2002-ben már csupán 7,8 százalék, 2004-re az EU-csatlakozás évében csupán mintegy 6 százalékot ért el. Ennek nem a mezőgazdasági kivitel csökkenése, hanem az egyéb export gyorsabb növekedése volt az oka. Az igazsághoz tartozik viszont, hogy az egyéb termékcsoportokban, ágazatokban nem csak az export, hanem az import is dinamikusán nőtt. Az agrárium viszont minden évben jelentős többletet hozott.¹⁷

Kedvezőtlenül hatott a magyar agrárágazat egyenlegére az 1991-es társulási egyezmény is. Az EU tagországaival folytatott magyar agrár-kereskedelemben 1991-ben 1169 millió dolláros exportot és 173 millió dolláros importot jelentett, azaz az export 6,7-szer akkora volt, mint az import. A következő években 1994-ig az export mérsékelte és az import dinamikus növekedése következtében ez az arány folyamatosan romlott, s lecsökkent 2,1:1-re. 1995–96-ban enyhe javulás következett be (2,8→3,2), majd 1997-re ismét romlott az arány 2,6-ra. A folyamat arra vezethető vissza, hogy bár az EU – viszonyossági alapon – nyújtott kedvezményeket (vám-, leföldelési-, és kvótakedvezményeket), ezek nem fejezték ki a felek részesedését egymás külkereskedelmi arányaiból. Míg ugyanis a magyar agrárkivitelből az EU a társulás évében 44 százalékkal részesedett, addig Magyarország az EU harmadik országból származó agrárimportjából 2%-kal. A magyar agrárágazatban a '90-es évek elején bekövetkezett kedvezőtlen folyamatok, s az árualapok csökkenése mellett ez is hozzájárult ahhoz, hogy az EU-val folytatott agrár-kereskedelemben az export és az import aránya a jelzett mértékben romlott.¹⁸

¹⁷ Botos József: Stratégiai ágazat-e (még mindig) az agrárium? Erdei Ferenc III. Tudományos Konferencia. I. kötet. Kecskemét, 2005. 63.

¹⁸ Szűcs István – Udovecz Gábor (szerk.): Agrárgazdaság jelenlegi helyzete és várható versenyhelyei. Bp., 1998. 23–24.

A negatív tendenciák ellenére mégis figyelmet érdemel, hogy az agrárszektor erősen pozitív egyenlege nélkül az évtized minden évében erősen negatív lett volna a nemzetgazdaság teljes kereskedelmi egyenlege az EU-val. A változások ellenére a mezőgazdaság szerepe továbbra is fontos maradt, hiszen tiszta devizatöbbletet tudott felmutatni. Így a fizetési mérleg pozíció javítása szempontjából továbbra is kulcsfontosságú terület maradt.¹⁹

Összegzőként megállapítható, hogy a vizsgált időszakban a nyugat-európai országokkal ellentétben Magyarországon az ágazat, az agrár- és élelmiszer-ipari termékek kiviteli többletén keresztül, a külkereskedelmi mérleget jelentősen javította. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek exportjának az árbevétele 1996-ban az 1986–1990-es évek átlagához viszonyítva a négyszeresére nőtt. Ugyanakkor a nemzetgazdaság össz-exportján belüli részaránya gyakorlatilag nem változott, mindkét időszakban hozzávetőlegesen egyötödös részarányt (21,1 ill. 21,5%-os részarányt) képviselt.²⁰ A hazai élelmiszeripari termékeknél viszont meglehetősen általános problémát jelentett, hogy azok nagy része alacsony hozzáadott érték tartalmú termék volt. Ezt olyan tényezők magyarázzák, mint a szakosodás alacsony színvonala, vagy a heterogén műszaki színvonal, ami jórészt az időszak általános tőkehiányára vezethető vissza.²¹

¹⁹ Botos József: Stratégiai ágazat-e (még mindig) az agrárium? Erdei Ferenc III. Tudományos Konferencia. I. kötet. Kecskeméti Főiskola, Kecskemét, 2005. 62–63.

²⁰ Szűcs I. – Udovecz G.: Agrárgazdaság jelenlegi helyzete i. m. 18.

²¹ Magda Sándor: Árfolyam-politika és az agrárgazdaság. Gazdálkodás, 48. (2004. 6. sz.) 58–63. Csáki Csaba: Hozzászólás Magda Sándor: Árfolyam-politika és az agrárgazdaság című cikkéhez. Gazdálkodás. 49. (2005. 2. sz.) 78–79.

A MEZŐGAZDASÁG SZEREPE A FOGLALKOZTATÁSBAN

Az egy főre jutó GDP emelkedésével a mezőgazdaság fontossága csökken a gazdaság egészén belül. Ugyanez a foglalkoztatásra is igaz, hiszen a gazdaság fejlődésével a munkaerő a primer szektorból a magasabb hozzáadott értéket eredményező ipari és szolgáltató ágazatokba áramlik.

A mezőgazdasági foglalkoztatás trendjét számos tényező alakítja, melyek közül a legfontosabbak a következők:

- A gazdaság más ágaiban elérhető magasabb jövedelem a munkaerő mezőgazdaságból történő kiáramlását eredményezi.
- A nagyüzemi technológia elterjedése jelentős munkaerő-megtakarítást eredményez. A hatékonyság növekedésével további mezőgazdasági munkaerő szabadul fel.
- A koncentrációs folyamat, a kisméretű gazdaságok számának a csökkenésével a megmaradó üzemek területének a növekedésével jár.²²
- A nagyüzemi technológia terjedése és a birtokkoncentráció a kis élőmunka-igényű kultúrák terjedésével jár, így előnyös helyzete főképp a gabonatermelésnél mutatkozik meg. A nagybirtok tekintetében az olyan termékek termelése gazdaságosabb, ahol hatékonyan lehet kihasználni a méretökönómia adta előnyöket. A nagybirtok a géptechnika vívmányait is jobban ki tudja használni, az alkalmazott bér munkások viszont főleg sablonos tömegmunkát végeznek.

Bár ezek a változások az elmúlt évtizedekben felgyorsították a mezőgazdaságból történő munkaerő-kiáramlást, ennek ellenére a

²² Bíró Szabolcs – Székely Erika (szerk.): A mezőgazdasági foglalkoztatás bővítésének lehetőségei. Bp., 2012. 14–15.

vidéki megélhetés egyik alapvető forrása továbbra is a mezőgazdaság, illetve az ahhoz kapcsolódó tevékenységek.²³

Magyarországon az erőszakos kollektivizálást követően az életszínvonal és a termelés hatékonyságának a javítását célzó politika mellett a nagyüzem legitimációja, fejlettebb mivoltának az igazolása volt a másik, előbbihez szorosan kapcsolódó gazdaságpolitikai cél.²⁴ A szocialista agrárpolitika a magyar mezőgazdaság modernizációját elsősorban a termelés növelésében és az ehhez szükséges modern technológiák hazai meghonosításában látta. Jelentős változások történtek a mezőgazdasági nagyüzemek üzemszervezetében és munkaszervezetében is. Korábban a termelés kerületi üzemszervezetben folyt. A kerületek jelentős döntési és üzemszervezési önállósággal rendelkeztek. Az egységeknek saját gépeik, javítóműhelyeik, szállítóeszközeik voltak. A kerületek magukba foglalták az ott lévő összes ágazatokat, általában önálló tervvel rendelkeztek, és bizonyos önelszámolást folytattak. A gazdaságok irányítási rendjének az átszervezésével a korábbi kerületi (területi) irányítást központosították, ágazati irányítási rendet alakítottak ki. Az átszervezés jelentősen megváltoztatta a helyi döntési és hatalmi viszonyokat. Az addig bizonyos önállóságot élvező kerületek vezetői a központi döntések végrehajtóivá váltak. A szervezet feladatstruktúrájának és hatalmi, felügyeleti környezetének megváltozásával egy kemény függőségben levő, centralizált követelmények által alakított és irányított funkcionális struktúra jött létre, amely nagyjából felülről kapott céljait az ezekhez létrehozott eszközrendszerével, magas szervezetségével, technológiai fegyelmével, utasításos engedelmisségi kultúrájával valósította meg. Az ipari bér munkára a megalkotott, XIX. század végéről származó

²³ *Bíró Szabolcs – Rácz Katalin*: Foglalkoztatási lehetőségek a mezőgazdaságban. *Agro Napló*, 2013/9. sz. 105–107. <http://agronaplo.hu/foglalkoztatasi-lehetosegek-a-mezogazdasagban/>

²⁴ *Varga Zsuzsanna*: 1956 hatása a kádári agrárpolitika kialakulására. In: 1956 okai, jelentősége és következményei. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2006. 299–315.

taylori munkaszervezési elvek²⁵ így a mezőgazdasági nagyüzemekben is általánossá váltak. A munkaszervezet átalakításának eredményeként meglehetősen merev, ám fölöttébb precízen működő és termelékeny hierarchia jött létre.

A taylorista munkaszervezetet bevezető nagyvállalatok a tömegárúk (például a gabona) termésátlagait tekintve hamar felzárkóztak a nemzetközi élmezőnyhöz. A nagy élőmunka-igényű, komoly gondosságot és hozzáértést igénylő árúk előállításának során az egyedi mozzanatokat, önálló döntéseket követelő tevékenységek kontrollja ugyanakkor rendkívül költségesnek bizonyult.

A technikai, munkaszervezeti változások, a munkamegosztás és a specializálódás fokozódása, a munka tartalmi elszegényedése és a munkáautonómia csökkenésével jártak. A mezőgazdaságban végbement centralizáció károsan hatott az alkalmazottak tulajdonosi szemléletére. A munkaszervezet az alkalmazott bér munkásokat pusztán utasítás-végrehajtó szerepbe kényszerítette, tudásuknak csak kis részét aknázták ki. Az olyan több gondoskodást, kézi erőt, szorgalmat és ügyességet kívánó termelési ágak, mint például a kertészeti, a fűszer és gyógynövények termelése, a szőlő- és gyümölcstermelés, háttérbe szorultak, illetve a háztáji gazdálkodás keretében váltak meghatározóvá. A rendszerváltás előtti évtizedben a zöldség-, és gyümölcsstermesztésnek a felét a háztáji adta.

Ellentmondást jelentett, hogy a szocialista mezőgazdaságot magas túlfoglalkoztatás jellemezte. A piacgazdaságokban például a kis élőmunka-igényű gabonaágazatban, még az egészen nagyléptékű gazdaságok is elboldogultak fél tucat alkalmazottal, ahogy azt az amerikai családi farmok példája mutatja. Ezzel szemben a magyar termelőszövetkezetek és állami gazdaságok nagyszámú alkalmazottat vettek igénybe, s az amerikai farmok rugalmas munkamegosztásával szemben (ahol egy-egy ember több feladat el-

²⁵ *Katona Klára*: Vállalatgazdaságtan. Bp., 2004. 87.

végzésére is bevethető) merev, hierarchikus, négy-öt vezetési szintet is magában foglaló munkaszervezetben működtek.²⁶

A taylorista munkaszervezet beillesztése a mezőgazdaságba tehetetlenséget vitt a rendszerbe, aminek a hatását tompította, hogy a háztáji és a kistermelés révén a nagyüzemekben elpazarolt tudás mégis valahogy visszacsatolódtott a mezőgazdaságba. Ehhez járult, hogy bár az alacsony bérek nem jelentettek vonzerőt a munkavállalók számára, a háztájiból származó jövedelmek a hetvenes évektől rendszeressé és jelentőssé váltak. A folyamat eredményeként a korábbi évtizedekben tapasztalt migráció iránya megfordult azáltal, hogy a falut vonzóvá tették az emberek számára.²⁷

A rendszerváltás előtt az állami gazdaságok és a szövetkezetek foglalkoztatták a mezőgazdasági munkavállalók 90 százalékát, a mezőgazdasági tevékenységen túl részben melléküzemágakban, könyvvitelben, gép-, valamint épületfenntartó tevékenységekben.²⁸ A rendszerváltást követően a gazdaságszervezeti-tulajdoni változások a korábbtól teljesen eltérő, rengeteg feszültséget hordozó foglalkoztatási szerkezetet idéztek elő. A privatizációs és kárpótlási folyamatok hatására kialakult ésszerűtlen birtokszerkezet problémáit tovább növelte az élelmiszeripar privatizációja. A termelők biztonsága nagymértékben függ a felvásárolt mennyiségtől és a felvásárlási áráktól, vagyis az élelmiszer-feldolgozók üzletpolitikájától. A folyamatok eredményeként a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya látványosan, mintegy harmadára esett vissza.

A mezőgazdasági tulajdonviszonyok átalakítása során elvetették a reprivatizációt (restitúciót), mely a jogsértés (államosítás)

²⁶ Kuczi Tibor: Taylorizmus a mezőgazdaságban? In: Juhász Pál: Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban. UMK-Jelenkutató Alapítvány, Bp., 2006. 14–15.

²⁷ Varga Zsuzsanna: Between East and West. In: Cultic revelations – studies in modern historical cult personalities and phenomena. Ed. Anssi Halmesvirtaa. Jyväskylä, 2010. 104–116.

²⁸ Gulyás László: A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In: Gulyás László (szerk.): Széchenyitől a Széchenyi Tervig. Szeged, 2009. 178–179.

előtti állapotot állította volna vissza. Ehelyett kárpótlásos privatizáció valósult meg, ami egyrészt összekuszálta a földtulajdonlást, másrészt jelentékeny földterületet juttatott nem gazdálkodók tulajdonába. Így a részben megmaradt termelőszövetkezetek, mint üzemgazdasági egységek lényegében véve bérletbe vett földeken gazdálkodtak, mint földbérlió agrárgazdasági szervezetek. A legnagyobb gondot a kis- és középbirtok esetében a rendezetlen telekkönyvezés, a kárpótlás során széttagolódott birtokrendszer és a tőkehiány jelentette.

A kárpótlási folyamat eredményeként létrejött duális farmszerkezet rendkívül kedvezőtlen helyzetet teremtett a hatékonyság és a versenyképesség szempontjából. A nagyüzemek kevésbé törődve a vidék speciális igényeivel, a magas munkanélküliséggel, a nagyon kevés élőmunkát igénylő szántóföldi növénytermesztést vették célba. A sokkal, de sokkal több élőmunkát igénylő zöldség- és gyümölcs-termesztés fokozatosan visszaszorult. A zöldség- és gyümölcs-termesztés sorvadásához a fizikai (tárolók, hűtőházak, válogatók, osztályozók, csomagolók, minőségellenőrzési pontok és esetleg feldolgozók) és a kereskedelmi-pénzügyi infrastruktúra (felvásárlók, hitelezők) hiánya is hozzájárult.²⁹

Érdekes, de ritkán idézett birtokmegoszlást mutató adat az úgynevezett „nagygazdaságok” („large farms”) méretadata. Ezt a birtokméret-kategóriát az EUROSTAT úgy határozza meg, hogy a legnagyobbtól a kisebbek felé haladva összegzi az általuk használt területeket, és ahol ez az összegzett érték eléri az adott ország mezőgazdasági területének 20%-át, ott húzza meg az ún. „nagygazdaság” méretkategória alsó határát. E nagygazdaságok átlagos területnagysága, vagyis az így meghatározott „nagybirtokok” átlagos mérete pl.: Svájcban 54 ha, Hollandiában 135 ha, Belgiumban 150 ha, Lengyelországban 250 ha, Franciaországban 274 ha, Ausztriában 295 ha, Olaszországban 337 ha, Dániában 426 ha, és Németországban – az „NDK-effektus” ellenére is csak – 1391 ha. Magyarországon ugyanakkor az ezredfordulón e nagybirtokok át-

²⁹ Török Attila: Zöldség és államrezon. Kommentár, (2011: 2. sz.) 79–81.

lagmérete 3164 ha, aminél csak Csehország (3531 ha) és Szlovákia (3934 ha) nagybirtokainak átlagmérete nagyobb.³⁰

A nyugat-európai agrármodell a kis és közepes családi gazdasági és szövetkezeti modellre épül. Az Európai Unió tagállamaiban az átlagos birtokméret alig huszonöt hektár, és például Franciaországban 274 hektártól már nagybirtoknak minősül egy gazdaság. A versenyképes méretet az európai birtokrendszer – szemben a dél-amerikai modellel – nem az egyes gazdaságok méreteinek növelésével, vagy nagy integrátoroknak egyoldalúan kiszolgáltatott „fürtök” kialakításával, hanem e kisebb mozaikok szövetkezésével, közös beszerzési, tárolási, feldolgozási és/vagy értékesítési, de akár a helyi közösséggel együtt alakított fogyasztási vagy hitel-szövetkezetek, önkéntes társulások létrehozásával képes igen hatékonyan biztosítani. Magyarországon a nagy monokultúrás mezőgazdasági vállalkozók mellett szólt, a nemzetgazdaság számára fontos devizaszerzés követelménye, ám ezzel visszaállt a nagy latifundiumok világa, s elmarad a mezőgazdasági kisvállalkozók vidékfejlesztést, foglalkoztatást szolgáló növekedése.

Magyarországon, a 25–64 év közöttiek foglalkoztatásának aránya a rendszerváltás előtt meghaladta a 80 százalékot. Ez a rendszerváltás néhány éve alatt 55 százalékra esett vissza. A drámai csökkenés elsősorban a középfokú végzettség alatti réteget érintette. Ebben a rétegben a foglalkoztatás 80 százalékról 36 százalékra zuhant, és lényegesen a későbbiekben sem javult. Ennek az alacsonyan képzett munkaerőnek az 55 százaléka, gyakorlatilag kiesett a társadalmi munkamegosztásból, az állam alamizsnájából, feketegazdaságból való megélhetésre kényszerült.

1989 és 1997 között mintegy 650 000 fővel csökkent az agrárágazatban foglalkoztatottak száma. Ez azt jelenti, hogy a korábbi munkaerőlétszámnak már csak kevesebb, mint egyharmada (34,3%-a) dolgozott, ami 8,5 százalékos foglalkoztatási részesedésnek felelt

³⁰ Carla Martins – Guenther Tosstorff: Large farms in Europe, EUROSTAT, Statistics in Focus, Agriculture and fisheries, Luxembourg, 2011. 18.

meg.³¹ A munkaerő ebből az ágazatból jellemzően nem magasabb termelékenységgű ágazatokba, hanem tartós inaktivitásba vonult. A hagyományos mezőgazdasági térségek tartós válsággócokká váltak, ahol a munkanélküliség és a vele együtt járó szociális problémák állandósultak (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Békés, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Csongrád, Bács-Kiskun megyék).³² A mező- és erdőgazdaság foglalkoztatási részesedése 2000–2010 között mérsékeltebb ütemben bár, de tovább csökkent 6,6 százalékról 4,5 százalékra.

Így megállapítható, hogy a rendszerváltás utáni évtized a magyar mezőgazdaság és vidék népességmegtartó képességének leépüléséhez vezetett. Egyszerre növekedtek drámaian a vidéki gazdasági inaktivitást jelző mutatók és szorultak vissza a munka-intenzív mezőgazdasági kultúrák. Jelentősen szűkült a kertészeti és a szőlőágazat, ahol az 1 ha-on foglalkoztatott munkaerő a hozzá kapcsolódó feldolgozóiparral együtt tíz, vagy e feletti létszámot köt le.³³ Ezekből az ágazatokból olyan munkaerő szabadult fel, amelynek többsége csak a szükséges szorgalommal, zömében az apáról fiúra szálló tudással rendelkezett, így ők a tartós munkanélküliek közé kerültek.³⁴ Magyarországon az 1980-as évek átlagához mérten a gyümölcs- és zöldségtermesztés 2010-re 50 százalékkal esett. A jelentős visszaesés részben a piac szűkülésének, részben a külföldi termékek megjelenésének tudható be.

³¹ Tóth Erzsébet: A foglalkoztatás térségi feszültségei. Bp., 1998. 6–7.

³² Magda Sándor – Bíró Barbara: Mezőgazdaság – Vidék – Foglalkoztatás. Magyar Tudomány, 172. (2011. 8. sz.) 937–949.

³³ Magda S.: Árfolyampolitika i. m. 58–63.; Csáki Cs.: Hozzászólás i. m. 78–79.

³⁴ Magda S. – Bíró B.: Mezőgazdaság – Vidék – Foglalkoztatás. i. m. 32.

ÖSSZEFOGLALÁS

A mezőgazdaság devizaszerzésben és a foglalkoztatásban betöltött szerepe sokat változott a vizsgált ötven évben. A hatvanas évek növekedési feltételeit a viszonylag olcsón és bőségesen rendelkezésre álló termelési tényezők megléte, a nemzetközi kapcsolatok kiszélesedése, az ebből adódó piacbővülés jellemezte. Ez a szakasz az 1973-as olajárrobbanással lezárult, de a mezőgazdaság devizaszerzésben betöltött szerepe egyre nélkülözhetetlenebbé vált. Az agrárexportra a tőkés fizetési mérleg viszonylagos egyensúlyának fenntartása érdekében még a radikálisan lecsökkent világpiaci árak ellenére is szükség volt, mert ezt a kivitt más termékek és ágazatok nem tudták helyettesíteni. Nőtt az export szubvenciója iránti igény, amely elsősorban a kivitt lebonyolító, illetve a végző kibocsátó élelmiszeriparban vált általánossá. Az árkiegészítő exportösztönzés szinte kizárólag mennyiségi szempontú alkalmazása végletesen konzerválta az agrárstruktúrát és egymáshoz közelítette a legjobb és a legrosszabb termékek gazdasági megítélését.

A rendszerváltást követő átalakulás, újabb kihívásokat hozott. A szocializmusban mesterséges túlfoglalkoztatás jellemezte az élelmiszergazdaságot, s ez a kapun belüli munkanélküliség nagyon gyorsan nyílttá vált, ami a vidéki inaktivitás drámai növekedését eredményezte. A privatizáció káros hatást gyakorolt a magas élőmunka igényű kertészeti ágazatokra, tovább növekedett a gabona és olajos növények termesztési területe, ami egyszerűbb ipari technológiával magas árbevételt biztosít a termelőnek.

A makrogazdasági környezet folyamatos változása ellenére is megállapítható, hogy a két vizsgált területen a mezőgazdaság stratégiai jelentősége mindvégig fennmaradt. A devizaszerzés és a foglalkoztatás követelményének való megfelelés látható ellentmondást mutat, ez az ellentmondás jelentősen csökkenthető. A kertészeti ágazat kibocsátása már 100 ezer hektár területbővüléssel többszörösére nőhet, míg ezt a területcsökkenést a gabonaágazat meg sem érezné.

A zöldség- és gyümölcsstermesztés visszaszorulását a kertészeti kultúrák magas tőkeigénye, valamint a 2004-es csatlakozás után az EU agrártámogatási rendszere is erősítette. A területalapú támogatási rendszer, a jelentős vetésterületet igénylő gabonatermesztést részesíti előnyben a jóval kisebb vetésterületet, ellenben jóval több élőmunkát igénylő zöldség- és gyümölcsstermesztéssel szemben.